

THEORETICAL AND HISTORICAL ISSUES OF POLITICS

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.5.2

Liudmyla Chekalenko, ScD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FROM THE MOSKOVIYA STATE TO TODAY

Людмила Чекаленко, д. політ. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ВІД МОСКОВІЇ ДО СЬОГОДЕННЯ

Empires are an extraordinary phenomenon in the history of mankind, the study of which requires scholarly understanding, thoughtful comparison, and deep analysis not only of the stories, causes, and components of the formation of empires, but also of all shades of their activity. It is the comparative approach to the study of this problem that will help us understand the nature of the emergence and disappearance of imperial formations, find answers to difficult questions: how empires grew, for what reasons some were powerful and others weak, why some empires disappeared and others flourished; is there a connection between the instability of power, coups, and the death of empires or not; and finally, what are the consequences for world development of the disappearance of imperial formations.

Among the reasons for the demise of empires, researchers single out political and economic problems, social and cultural issues, and environmental challenges. These are the five factors of the disappearance of empires. The article intends to demonstrate the research and data about empires collected by various authors, which gives the reader the opportunity to get to know and master the historiography of this issue.

In connection with Russia's brutal war against Ukraine, the author of the article tries to explain how the Moscow Empire was formed, how it became Russian, and how the Russian Empire managed to survive despite a number of dangerous challenges.

In the current article, Prof. Liudmyla D. Chekalenko for the first time in the political science reveals the phenomenon of "saving" the empire in historical and political dimensions. The author explains that the restoration and salvation of the metropolis – the central state – the conqueror, exterminator and exploiter, assimilator of other peoples and cultures, can be carried out by its vassals – conquered peoples. This phenomenon reminds us of the Scandinavian syndrome, when victims begin to protect and save their tormentor who has done them irreparable evil. Thus, the article examines the factors that support and revive imperial formations, and also makes cautious assumptions about the future scenarios of the development of events surrounding the current situation.

Keywords: empire, decline, moscow state, nationalism, Scandinavian syndrome, phenomenon.

Поняття імперія походить від лат. *Imperium* і означає наказ, верховна влада, управління однією особою – монархом на певній території, одну з історичних форм державно-політичного утворення. До теперішнього часу цим терміном називали одноосібний суверенітет над численними та розсіяними політичними суспільствами¹. Домінік Лівен (*Lieven, D.*), британський історик, фахівець з історії росії, запропонував визначати імперію як державу «з чітко розмежованою територією, що здійснює суверенітет над своїми підданими, які на різних рівнях перебувають під її

¹ Mark, R. B. (2015). *Ethnic struggle, coexistence, and democratization in Eastern Europe*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1038781>.

прямим адміністративним наглядом»¹. Термін «імперія» викликав багато суперечок і застосовувався до багатьох різних політичних утворень. Так, імперія може охоплювати не лише формальні, але й неформальні процеси. Професор Оксфордського університету *Джон Дарвін (Darwin, J.)* говорить про неофіційну імперію «як про найвищу форму імперіалізму». За його визначенням, імперії – це «системи впливу або правління, в яких етнічні, культурні чи екологічні кордони перекривалися або ігнорувалися»². Слід зазначити, що термін «імперія» стосується центральної держави подібних утворень, яка здійснює політичний контроль над значною територією, що містить багато різноманітних груп населення.

У статті пропонуємо поза іншими прикладами розглянути варіант російської імперії, центральною державою якої стала московія. Зазвичай ми говоримо про імперію як про єдине ціле. Але оскільки імперії доволі великі, їх часто ділять на менші, більш керовані політичні одиниці, які називають провінціями, а в росії – округами, краями, а пізніше – за радянської влади – союзними республіками. Отже, для того, щоби імперія сформувалась, одна держава має взяти під контроль інші держави або групи людей.

Виклад основного матеріалу. Порівнюючи різні імперії, в їхньому розвитку можливо віднайти спільне і диференційне. Аналітики пропонують до розгляду кілька яскравих прикладів бувших і наявних імперій, простежуючи їхній шлях від зародження і до розпаду. Так, відомий британський академік *Джон Хатчинсон (John Hutchinson)* в дослідженні «Війна, крах імперії та масове створення національних держав» («Warfare, Imperial Collapse, and the Mass Creation of Nation States Get access Arrow») згадує Перську імперію Ахеменідів під керівництвом Кіра Великого, Імперію Маур'їв в Індії, Римську республіку, що була заснована в шостому столітті до нашої ери, та інші. На думку ученого, імперії з'являються з різних причин. Так, Перська імперія Ахеменідів була побудована переважно шляхом військових завоювань. Імперія Маур'їв в Індії для розширення свого панування використовувала комбінацію політичного саботажу і релігійного навернення. Римські загарбники, створюючи імперію, відрізнялися тим, що не ставили за мету остаточне завоювання території. І після перемоги над ворогами Рим зазвичай пропонував чужинцям певний рівень громадянства в обмін на лояльність.

Отже, зростання імперії залежить від центральної держави, яка поширює політичний контроль над загарбаними територіями та людьми. Цього можна досягти різноманітними засобами, зокрема комбінуючи військові, економічні і культурні фактори. Класичним прикладом творення римської імперії вважають державу Олександра Македонського. Швидке зростання імперії Олександра шляхом територіальної експансії було прикладом того, як маленька держава може перерости у величезну імперію. Не применшуючи військових талантів юного полководця, нагадаємо, що основу для його перемоги над Персією заклав його попередник Філіп II Македонський (роки правління 359-336 рр. до н. е.), який використовував підкуп, війну та погрози, щоб забезпечити своє володарювання. Перемогам Олександра сприяла також політична нестабільність у Персії. Успіхи переконали багатьох місцевих правителів перейти на сторону переможця. Олександр не кидав різкого виклику існуючим адміністративним системам, а адаптував їх для своїх цілей, що й гарантувало йому певну легітимність з боку місцевого населення. Дж. Хатчинсон, досліджуючи китайську династію Цинь, звертає увагу на те, що перший імператор Цинь Ши Хуанді заклав основу для розгалуженої імперської бюрократії, яка розширилася та реформувалася, укріпив територію, зміцнив центральну владу, провів внутрішні реформи в імперії, підтримував конфуціанство. Отже, задля зміцнення імперії було застосовано всі можливі на той час засоби і використані всі сприятливі фактори.

Повернемося до Євразії, де сформувалася московська імперія. Фактично всі складові її становлення були запозичені з інших історичних епох і культур: загарбання територій, жорстка експлуатація народів і ресурсів, підкуп, нищення спротиву, шантаж, демонстрація сили, асиміляція захоплених народів тощо. Сім століть проіснувала та російська імперія і, не зважаючи на світові катаклізми, нищення і розпад, знову вижила вже в новій якості. Царство моксель особливо активно зростало територіально за часів царя петра першого, останнього царя «всія русі», який оголосив себе всеросійським імператором у 1721 році. Територіальна експансія імперії розпочалася з 1690 року азовськими походами проти Османської імперії, перший з яких із нападом на турецьку фортецю Азов у 1695 р. був провалений. Водночас існування російської імперії, як державного утворення,

¹ Lieven, D. (2000). *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. London: John Murray,

² Darwin, J. (2008) *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires*. London: Penguin, 1400-2000.

закінчилось 1917 року із проголошенням російської республіки 1 вересня 1917 р. Першопричинами розпаду імперії називають Першу світову війну та загострення національних суперечок між національними меншинами.

Падіння імперій обумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Перша ознака – неспроможність центральної держави володарювати. Таке відбувається, якщо центральна держава перестає існувати або послабилась влада, вийшли з-під контролю центральної влади захоплені території, проголосивши власну незалежність тощо. Дослідники намагаються пояснювати крах імперій наступними причинами. Перш за все, економічними, хоча автор статті вважає, що першопричиною цього явища скоріше стають військові переділи територій між загарбниками. До зазначеного додамо і політичні причини. Враховувати бажано й те, що військові, економічні і політичні частіше відбуваються одночасно, тобто виступають єдиним пулом. Серед інших причин також виокремлюють як згадувалось, соціальні, культурні питання, екологічні проблеми тощо.

Традиційно джерелом появи держав після падіння імперій вважають націоналізм. Про таке пишуть М. Саркіз, Ф. Вейман, Д. Сингер (Sarkees, M. R., Wayman, F. W., Singer, J.D.)¹ На нашу думку, це питання може бути спірним, оскільки держави з'являються не тільки в результаті посилення національної самосвідомості суспільства. І результати двох світових війн це доводять. І, по-друге, фактор націоналізму є далеко не визначальним в процесі націотворення і державотворення, оскільки націоналізм, який певною мірою збігається, а за деякими ознаками дорівнює патріотизмові, відповідною внутрішньою політикою можна завжди нівелювати або навіть викоренити простим рішенням «чистки суспільства від небажаних елементів», що ми спостерігаємо у тоталітарних державах, які виникають в результаті військових переворотів.

Значну роль у XX-XXI століттях грав час, епоха, що було сприятливим для творення національних держав. Саме в такі періоди негараздів, як війна, розруха, зубожіння населення, критичне незадоволення мас, економічна криза, інфляція тощо – порівняно швидко виникає низка нових національних утворень в результаті зіткнень інтересів світових провідних потуг. Так, в результаті Другої світової війни на географічній мапі світу з'явилися три десятки нових держав, які шукаючи міжнародного захисту, доволі швидко поповнили лави міжнародної Організації Об'єднаних Націй. Повітря свободи в післявоєнні часи охопив майже всі народи, підлеглі метрополіям в Європі, Азії, на Близькому Сході, Африканському континенті.

Поява низки нових/старих державних утворень характеризує нову епоху завершення протистояння в холодній війні, коли з розпадом срер на порядку денному постали нові 15 країн – колишні радянські республіки Центральної і Східної Європи, а також Центральної Азії. Дослідник М. Саркіз підрахував, що кількість учасників міждержавного порядку збільшилась у 1816-1995 роках з 23 до 181 країни. При цьому зазначимо, що західні аналітики, як правило, не в захваті від чергових появ новоутворених держав і попереджають, що значна кількість нових суб'єктів/об'єктів міжнародних відносин віщує появу множинності недержавних акторів, які здатні вести війну. Тобто розглядають цей фактор безпековим викликом світовій і регіональній стабільності. При цьому пригадаємо, як було зустрінуте світовим аналітичним «прогресивним» бомондом появу незалежної та ще й ядерної України².

На фоні низки світових катаклізмів протягом минулих століть московська імперія продовжувала розширюватися, як і заморські імперії національних держав – Великої Британії, Франції, Іспанії, Португалії, Нідерландів і Бельгії, а також Японії. Більше того, хоча деякі імперії розпалися у XX ст., інші виникли або відновилися на нових засадах. Розпад московської імперії після 1917 року був врятований створенням радянського союзу. У подальшому радянський союз зміцнився перемогою над Німеччиною в 1945 році і отримав кільце маріонеткових держав у Східній і Центральній Європі. У той же час, хоча європейські морські імперії офіційно розпалися протягом десятиліття після 1945 року, міжнародні події демонстрували існування так званих неформальних імперій, в яких бувші колоніальні території були підпорядковані глобальним інституціям під домінуванням США та їхніх західних союзників. Російське створіння післявоєнних часів також можна віднести до неформальних

¹ Sarkees, M. R.; Wayman, F. W.; Singer, J. D. (2003). Inter-State, Intra-State, and Extra-State Wars: A Comprehensive Look at Their Distribution over Time, 1816-1997. *International Studies Quarterly* 47(1), 49-70. <<http://hdl.handle.net/2027.42/71639>> (2023, вересень. 12).

² Європейська правда (2023). *Інтерв'ю експосла Міллера 1993-1996. "У 1996 році Україна точно мала бути в списку на вступ до НАТО". Спогади експосла США про відносини з Росією, кримський сепаратизм і ядерне роззброєння Києва- України, 04, 4.*

імперій, яка залишила за собою ознаки імперського правління включеними до свого складу територіями, прикриваючись штучно нав'язаною ідеологією побудови соціалізму.

Проаналізувавши низку війн та їх наслідки, учені дійшли висновку, що тільки військовими чинниками – загрозами і війнами неможливо пояснити крах імперії і появу національних держав. У глобальному світі іншими системами впливу на стабільність імперій є економічні фактори.

Імперії відрізняються від сучасних національних держав, які формально є політично незалежними, культурно самобутніми та територіально обмеженими суспільствами, які мають єдину громадську культуру та інтегрують своїх мешканців через спільне громадянство. Насправді національні держави самі по собі надзвичайно різноманітні, а в деяких випадках набувають «імперських» ознак. Це, як ми побачимо далі, робить проблематичним поняття переходу від світу імперії до світу національних держав¹.

Науковим методом, застосованим для вивчення питання імперій, є системний підхід для виокремлення серед них найбільш характерних груп, подібних своїми ознаками одна на одну. До першої групи включено так звані аграрні імперії романових, Габсбургів та Османської імперії, які протягом століть поглинали різноманітні території, зокрема і незалежні вже сформовані продержавні утворення. Починаючи з сімнадцятого століття вони періодично воювали на своїх спірних прикордонних землях, утворюючи в процесі лінії розмежування етнічно змішане населення, що в майбутньому породжувало нові війни і протистояння за приналежність неподілених територій. Це були мозаїки прямого та непрямого правління, на деяких територіях діяли представницькі установи, які намагалися різними способами пристосуватися до націоналістичних настроїв.

До другої групи увійшли заморські імперії в Америці, Африці та Азії, яких визначено імперіями-націями. На відміну від аграрних, вони були переважно морськими, і під їх правлінням перебувало неєвропейське і нехристиянське населення. Широкомасштабна колоніальна експансія стала поштовхом до величезних промислових і комунікаційних революцій XIX ст.² Навіть Китайська імперія опинилася під загрозою поділу через змову європейських держав і Японії, яка також висунула свої претензії до Китайської імперії.

На іншому полюсі світу водночас посилилась радянська імперія, яку західні експерти – зазвичай фахівці з історії срер, спираючись на миротворчі ініціативи союзу, визначили як «імперію позитивних дій». На протигагу думці президента США Рональда Рейгана, який назвав росію імперією зла (англ. *Evil empire*)³.

Вже радянська імперія, що пережила революцію і громадянську війну, була збережена більшовицькою росією на бувшій території імперії Романових, хоча й втратила Фінляндію, балтійські і польські території. Офіційно це була федерація рівноправних національних республік російського, білоруського, українського і закавказьких народів, але фактично російською вотчиною, що відверто і безкарно експлуатувала населення оновленої імперії. У всіх владних структурах і державних установах домінували росіяни, а в культурному і освітньому просторі – історія, культура і мова – росії.

Після Другої світової війни влада цієї імперії поширилася на Східну та Центральну Європу, з сателітів-держав яких було утворено соціалістичний табір.

Процес зародження, розвитку і падіння імперій у науковому середовищі пояснюється низкою теорій і концепцій, більшість з яких так чи інакше тяжіє до реалізму і зокрема, теорії імперіалізму. Якщо, як ми згадували вище, імперіалізм – політика розширення впливу та могутності держави шляхом колонізації, військової сили або іншими засобами, наприклад, політичним впливом та економічним стимулюванням. Водночас, поняття колоніалізм походить від латинського *Colonus* – фермер, фр. *colonialisme*, від лат. *Colonia, Colonus*, що означає поселення. Колоніалізм – політика чи практика оволодіння повним чи частковим політичним контролем над іншою країною (територією), окупація її власними переселенцями та економічна експлуатація захоплених земель. Отже, колоніалізм за визначенням потребує переселенців. Імперіалізм цього не вимагає. Заселення загарбаних територій представниками свого народу є яскравою ознакою асиміляції тобто поступового

¹ Rieber, A. J. (2014). *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

² Seton-Watson, H. (1977). *Book. Nations And States. An Enquiry Into The Origins Of Nations And The Politics Of Nationalism*. Westview Press.

³ Martin, T. (2001). *An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism*, in R. Suny and T. Martin (eds.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 67-90.

викорінення місцевого населення, що ми, на жаль, спостерігаємо сьогодні в практиці російських тимчасових окупантів.

Основні пояснення імперіалізму можна згрупувати в три загальні категорії. Метроцентричні теорії зосереджені на диспозиціях або внутрішніх характеристиках імперських держав. Наприклад, Джон Гобсон обґрунтував мотивацію закордонної експансії необхідністю для розвинених капіталістичних держав експортувати свій надлишок капіталу. Ця тема також була основою роботи радянського вождя «Імперіалізм: найвища стадія капіталізму», опублікованої в 1917 році. Пізніше неомарксистичні стверджували, що військово-промисловий комплекс та інші особливості капіталістичних держав насправді створюють потребу в капіталі. Задля нарощування капіталу запроваджують колоніальні та неокolonіальні відносини з регіонами, що розвиваються, з метою вилучення накопиченого ними багатства¹.

Стан відносин всередині колоніальних держав підтверджують периферичні теорії, які привертають увагу до сил, що втягують імперіалістів у ієрархічні стосунки зі світом. Водночас, метроцентричні теорії зосереджені на поясненні причин прагнення імперіалістичних країн до експансії. Про це Джон Галлагер та Рональд Робінсон (*Ronald Robinson*), був най видатним істориком британської імперії, розповідають в своїй книзі «Імперіалізм вільної торгівлі»².

Політика імперіалістичних країн щодо колоній, за авторами, змінювалася залежно від очікуваних результатів і умов на периферії. Там, де периферійні держави мали стабільні режими та ефективних колабораціоністів, імперіалісти могли керувати опосередковано через неформальні імперії. Лише там, де периферійні суспільства були політично нестабільними або не мали еліт, готових захищати їхні інтереси, метрополії були змушені створювати офіційні імперії та керувати ними безпосередньо. В російській імперії, яка пізніше стає радянською, такі республіки, як Татарстан, Інгушетія, Башкортостан тощо, де існували стабільні режими та працювали на центр – московію – ефективні колабораціоністи, імперіалісти при владі могли керувати опосередковано через неформальні імперії. На противагу відсталім російським регіонам, так званої сірої зони, як, наприклад, Ямало-Ненецький округ, Комі, Калмикія, Якутія та ін., центральна влада московія створювала спеціальну систему установ, призначаючи на керівні посади своїх людей, а пізніше і через офіційно призначеного представника президента, наділеного найширшими повноваженнями в окрузі, де такий центр безпосередньо керував «сірою зоною».

Інша група теорій, що названо системними теоріями імперіалізму, переважно є нащадками реалістичних теорій міжнародних відносин, і зосереджені вони на дослідженні процесу виживання великих конкуруючих держав³.

Боротьба за виживання та вплив створює дедалі ширший простір конкуренції між великими державами, що спонукає метрополії захоплювати території для збільшення своїх ресурсів, використовуючи периферійні території для підтримки ефективного балансу сил. Класичним прикладом імперіалізму, керованого системною конкуренцією, була так звана «гонка за Африку» наприкінці XIX ст. На теорію системної конкуренції, а саме на периферійних причинах імперіалізму звертали увагу і такі дослідники імперіалізму, як Гобсон, Галлагер і Робінсон⁴.

Наступні дослідження розвитку імперій відрізняються синергетичним підходом, який до пояснення суті імперіалізму об'єднував всі вище перераховані теоретичні концепції. Існує ще неоінституціоналістська теорія, яка пояснює імперіалізм як прояв іншої форми організаційної ієрархії. Однак, перші наведені вище три міркування щодо теоретичних підстав дослідження імперій є засадничими. Це *метроцентричні* теорії, що приділяють найбільшу увагу впливу внутрішніх інтересів метрополії на імперіалістичну політику; *периферичні* пояснюють специфічні особливості периферійних територій, які посилюючись можуть диктувати центру свої умови, та *системні* – розкривають поділ могутності всередині міжнародної системи та конкуренції. По-перше, чим більша вигода від об'єднання ресурсів і зусиль між одиницями, у цьому випадку метрополією та колонією, тим більше ризиків або витрат готові прийняти учасники, розбудовуючи стосунки. По-друге, чим більші очікувані витрати від опортуністичної поведінки підлеглої держави, тим важливіше для

¹ Magdoff, H. (1979). *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*. Monthly Review Press.

² Gallagher, D., Robinson, R. (1953). Imperialism of free trade. *The Economic History Review*, VI, 1.

³ Cohen, S. (1999). *Nationalism and war. European War-Making and the Rise of Nation States*. Collins, M. A., & Amabile, T. M.

⁴ Doyle, M. (1986). Liberalism and World Politics. *American Political Science Review* 80 (December), 1151-1169.

домінуючої держави контролювати дії свого партнера. Особливо важливу роль тут грають активи, наявність яких є підставою боротьби між центром та периферією.

Поєднання військових і націоналістичних прагнень кожної з імперій було різним, залежно від спроможностей, особових характеристик, а також від часу та місця їх існування. Однак для всіх імперій є спільним наступне. Імперська стабільність базувалася і що ми бачимо й зараз, базується на поєднанні завоювання, ідеологічної легітимації, примусу та кооптації національних еліт меншин. Застосованими схемами контролю було непряме правління через колабораціоністів, що спиралося на стратегію «поділяй і володарюй». Остання означала диференціацію в армії, за якої певні етнічні групи центральної держави є обраними як «військові раси», а також специфічну демографічну політику, за якої колонізація домінуючої етнічної групи центральної країни загарбника використовувалася для контролю над корінним населенням.

І сьогодні з фронтних повідомлень ми спостерігаємо диференціацію в російській армії, протистояння простих солдат «окраїнного» та іноетнічного походження і офіцерів центральних штабів. Спостерігаємо за колонізацією корінного українського місцевого населення, асиміляцією і поросійщенням. Можна провести низку збігових паралелей, порівнюючи події в Україні, що бореться із загарбником, і теоретичними положеннями та думками відомих аналітиків і учених¹.

Отже, ми впритул підійшли до війни росії проти України. На переконання *Рендола Коллінза (Randall Collins)*, війна є центральною для легітимності держав, а геополітичні принципи керують етнічним поглинанням або фрагментацією країни. Держави, пише аналітик, це рухливі географічні утворення, які ведуть військову конкуренцію одна з одною. За інших рівних умов держави, які мають перевагу в розмірі та ресурсах над своїми конкурентами, матимуть тенденцію до територіального розширення. Водночас з розширенням такі держави стають надмірно розширеними, страждають від нестачі ресурсів і загрожують фрагментацією, оскільки вони породжують безліч ворогів на своїх кордонах. Більше того, кумулятивні процеси конкуруючої імперської експансії приносять періодичне спрощення з масштабними гонками озброєнь і війнами, які породжують найвищий рівень люті². Всі ці ознаки проявів поведінки імперії наближені до сучасного імперського російського варіанту.

Геополітичне розшарування створює етнічні анклавні з чисельною перевагою населення центральної держави, навколо якого розвиваються інші учасники процесу, а геополітичне домінування надає перевагу титульному середовищу, формуючи в інших відчуття невдачі і меншовартості. Держави, засновані на домінуючих етносах, приречені на постійну нестабільність і значні матеріальні витрати для протистояння різноманітним викликам. Існують різні типи держав, які відрізняються своєю здатністю проникати в населення «окраїн» і асимілювати його, як ми це бачимо у варіанті радянського суспільства. Водночас, слід звернути увагу на те, що багатошарова держава з територіями імперського завоювання є слабкішою за національну державу, яка є найбільш витривалою і гнучкою. Здатність нав'язувати культуру панівної групи через її державні інституції, включаючи освіту, призводить або до асиміляції, або контрмобілізації етнічної меншини для створення окремої держави – приклад України.

Зазначимо, що легітимність держави та її здатність прив'язувати, у нашому випадку українське населення до панівної російської групи пов'язані з її зовнішнім успіхом у війні. Коли держава розширюється в результаті війни, вона більш здатна поглинати етноси меншин у свою насаджувану меншинам культуру. У геополітично слабких або надмірно розширених державах легітимність домінуючої групи чи етносу падає, а під час кризи такій державі загрожує неспроможність у поєднанні з внутрішньоелітним конфліктом, який, якщо він достатньо інтенсивний, може призвести до розпаду та фрагментації держави.

Американський дослідник Коллінз, вивчивши балканську кризу, виявив в її розвитку три стадії і запропонував триступеневу модель активізації національних груп, які прагнуть свободи. Нас у даній моделі може зацікавити третя стадія, яка полягає у фазі мобілізації людей, в яких відчуття можливостей, що утворилися в результаті кризи, породжують сплеск інтенсивних емоцій, нові символи та концепції ідентичності.

Доповнюючи Коллінза, *Андреас Віммер (Wimmer, A.)* стверджує, що націоналістична мобілізація є рушійною силою в усіх випадках краху імперії, і що націоналістичні рухи займали

¹ Cohen, S. (1999). *Nationalism and war. European War-Making and the Rise of Nation States*. Collins, M. A., & Amabile, T. M.

² Collins, R. (1999) *Macrohistory*. Stanford, CA: Stanford University Press; Collins, R. (2012). Time-Bubbles of Nationalism: Dynamics of Solidarity Rituals in Lived Time. *Nations and Nationalism*, 18(3), 383-397.

центральне місце у зміні міжнародної системи протягом останніх двохсот років. Аргумент дослідника частково спирається на статистичні дані, які він поєднує з детальним історичним аналізом. За деякими винятками, націоналістичні організації (визначені як офіційні інституції, що претендують на репрезентацію населення або його частини території) передували і були відповідальними як за падіння імперії, так і за перехід до національного суверенітету¹.

Сила націоналістичних рухів прямо пов'язана з переходом від імперії до національної держави. Націоналістичні визвольні війни, що велися в інших частинах імперії («поширення ефекту націоналізму») підвищували ймовірність створення національних держав, і чим більше територій вдасться відокремитися, щоб утворити національні держави, тим більша ймовірність того, що позostalі – решта територій підуть тим самим шляхом.

Іншими важливими факторами може бути слабка міжнародна позиція імперського центру, попереднє створення національних держав по сусідству, але за межами імперських територій, і, нарешті, війни великих держав, що велися в самій імперії. Нагадаємо дві Чеченські війни росії, або війну росії проти Грузії, а також війну росії проти України. Цей останній фактор, як визнають *Гірс і Віммер*, є особливо важливим².

Західні дослідники в історії людства ХХ ст. виокремлюють три фази падіння імперій, при тому що перша хвиля була спричинена у першу чергу військовими або цивільними переворотами, що призвело до появи національних держав. Серед нових вільних держав, що постали на початку минулого століття, Українська Народна Республіка, Грузія, Азербайджан та середньозазійські республіки не змогли відстояти свою незалежність. Водночас в Європі з'явилися Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Сербо-хорватська-словенська держава. Колапс імперій ХХ століття призвів до розпаду колоніальних володінь провідних заможних країн Європи: Німецької імперії, а також Японії, Італії, Франції і Великої Британії. Країни зазнали великих матеріальних втрат у війні, також втратили статус світових потуг. Розпад колоніальних володінь, що почався після закінчення війни, визначив послаблення міжнародних позицій колишніх світових метрополій. Водночас, домінуючі місця на світовій арені посіли ті, які вийшли з війни військово і політично зміцнілими. Це США, Велика Британія, срср. Війна зруйнувала довоєнний міжнародний правовий порядок, поклала початок черговій схемі міжнародно-правової системи. Процеси, що розпочалися на зламі століть, вкрай загострили класові, міждержавні та етнічні суперечності. Світ розколовся на демократичний і тоталітарний. Наступною третьою хвилею розпаду імперій дослідники визначають ліквідацію радянського союзу.

У Другій світовій війні срср і США виступали як союзники і спільно забезпечили перемогу держав антигітлерівської коаліції. Проте, ще не встигла завершитись війна, як між ними почали виникати непорозуміння і суперечності, що було зумовлено прагненням заволодіти більшою частиною світу. Зокрема прагненням срср, всупереч Атлантичній хартії, встановити свою гегемонію в Європі та деяких азіатських регіонах. Радянське керівництво, окрилене перемогою над фашизмом, прикриваючись оновленими теоріями щодо соціалістичного будівництва на чолі з тоталітарними комуністичними режимами, почало активне просування об'єднавчої ідеї створення єдиного інтеграційного простору під своїм московським керівництвом. Тим самим намагалося реалізувати план повернення імперіалістичних засад бувшої російської імперії, яку було названо радянським союзом.

Остаточна холодна війна завершилась розпадом срср в 1991 р. і її наслідками були поразка та розпад срср, перерозподіл сфер впливу на користь НАТО, поява нових незалежних держав, погіршення зовнішньополітичного становища центру імперії – рф, становлення США як гегемона світового економічного та політичного розвитку.

Наслідки появи нових держав, часто штучно виокремлених з цілісних територій і з етнічно змішаного населення не є позитивним явищем як для окремих стабільних спільнот, так і для світового загалу. Часто поява нових об'єктів / суб'єктів міжнародного права спричиняє руйнівні наслідки широкомасштабного входження таких держав до міждержавної системи стабільних відносин.

Враховуючи зазначене, а також спостерігаючи ознаки формування нових, зокрема і тоталітарних союзів, ми не виключаємо вірогідність появи нових/старих імперій вже в новій формі в епоху глобальної взаємозалежності.

¹ Hiers, W., Wimmer, A. (2013). *Is nationalism the cause or consequence of the end of empire?* Cambridge University Press.

² Wimmer, H. (2013). *Warfare imperial collapse. Center for a New American Security*

<<https://www.cnas.org/publications/commentary/the-downside-of-imperial-collapse>> (2023, вересень. 12).

У зв'язку із зазначеним виникає питання: в чому полягала роль «окраїнних земель» імперського російського простору, зокрема України? Звертаючись до недавніх історичних подій, нагадаємо, що теперішні незалежні держави – колишні радянські республіки і бувші попередні окраїни російської імперії зіграли в тих подіях ледь не визначальну роль. Саме вони допомогли зберегти російську імперію з 1917 року, прийнявши правила імперської гри «підкоряй і володарюй», не спричинивши відповідного спротиву загарбниці, розколовшись по дві сторони барикади, коли російські війська бандитів генерала муравйова грабували Київ і потопили в крові інші території України.

Так, ми з болем в серці згадуємо наших мужніх студентів Київського Шевченка університету, яких сьогодні вбиває російська солдатня, і царського університету Святого Володимира тоді, що були безжально розстріляні під Крутами. Сьогодні ми ставимо пам'ятники всім героям того часу, замість того, щоби з'єднатися і протистояти ворогові, а не чинити одне одному чвари, як на Паризькій мирній конференції, і не вносити розкол в урядові і військові структури, ліквідуючи збройні сили тоді ще не створеної України-УНР і не розпускаючи ще не створену українську армію тих часів.

Подібну задачу на врятування росії реалізувало керівництво української республіки і після Другої світової війни. Щасливе тою подачкою, що кровожерливий вождь надав місце УРСР в Організації Об'єднаних Націй (1945), воно активно голосувало за всі рішення московії з «високої» трибуни світової міжнародної «миротворчої» організації ООН, у той час, коли знову ж таки «ідеологічно» роз'єднані українські вояки у лісових схронах до кінця 1950-х віддавали свої єдині і неповторні життя за свободу і майбутність незалежної України з останніми словами на вустах: Слава Україні!

Чи не подібний сценарій розігрувався вже в наш час – час існування офіційно визнаної світом правосуб'єктної України? Нагадаємо 1990-1991 роки в час розпаду радянського союзу всі друзі росії – братні республіки розбіглися, перелякані подіями московського перевороту ГКЧП. Хто врятував тремтячу в агонії московію-росію від кінцевого розпаду? Так, це ми рятівники – українські брати! Саме наша влада, наш українським народом обраний президент з московією створили новий союз – Співдружність незалежних держав. Знову робили те, що скаже «старший брат», який врешті решт упевнився в нашій лояльності і примітивізмі, а ми врятували нову сатрапію, нову імперію від знищення. Імперію, яка добре підготувалася до війни проти нас, спрямованої на наше знищення.

Таким чином, авторка статті вперше в історичному і політологічному вимірах розкрила феномен «рятування» імперії. Відродження московської імперії – завойовника, винищувача і експлуататора, асимілятора народів і культур – кількаразово здійснюють її васали – підкорені народи, серед яких і українці. Цей феномен нагадає нам скандинавський синдром, коли жертви починають захищати і рятувати свого мучителя, що скоїв їм непоправне зло і наніс тяжкі травми.

Росія, ще будучи російською і радянською імперією, ніколи не полишала ідеї загарбання українських земель. У періоди, коли вона була слабкою, на такий крок не наважувалась, оскільки Україна була сильною, а за деякими ознаками навіть сильнішою за сусідку. Територіальні зазіхання росія намагалася реалізувати в Криму, Севастополі, острові Коса Тузла тощо. Причини російської зацікавленості у поглинанні України вже не раз описані і досліджені також і в публікаціях авторки цієї статті¹.

До несподіваного маршу-броску з Вишгородського району на столицю України росія готувалася дуже ретельно. Підкреслимо, таку інформацію аналітикам, ученим, журналістам необхідно поширювати і розповсюджувати, оскільки в деяких наукових колах існує думка про невідготовленість росії до війни і т. ін.

Зазначимо, що всіма аналітичними центрами московії стратегію війни було розроблено заздалегідь, як тільки Україна заявила про свій незворотній курс на членство в НАТО. Виявлено найслабкіші місця в українській обороні, добре вивчено точки розташування українських збройних сил, а потім нанесено удар в ніч з 23 на 24 лютого 2022 року – на день радянської армії і флоту: ворог має схильність прив'язувати свої дії до деяких історичних дат і цифр.

Висновки. Продумана, довготривала, закрита, секретна робота, що активізувалася з українських Майданів, тривала роками по всіх напрямках: *політичному* (затягування з юридичним визнанням України, підписанням базових документів, тиск з питанням ядерної зброї, ліквідація нашого оборонного і наступального потенціалу, розхитування всіх адміністратур призначенням на державні посади російських службовців, втручанням у внутрішні справи, «призначення» своїх

¹ Chekalenko, L. D. (2016). *Foreign Policy of Ukraine*. Kyiv: National University of Taras Shevchenko.

президентів тощо); *безпековому* (просування на територію України російських військових для створення п'ятої колонії, засилка зброї, підготовка зрадників, збирання тактичної інформації тощо), *економічному* (не повернення боргів, загарбання всієї радянської нерухомості і власності срср, піднесення цін на неосяжну висоту за енергоносії, відмова від української солі, перехід на ринкові ціни по всіх складових в торгівлі та ін.); *дипломатичному* (відмова від розподілу нерухомості диппредставництв срср, блокування українських міжнародних ініціатив тощо); *інформаційному* (загарбання інформаційного простору срср, всіх радіо і ТВ частот, супутникового-космічного зв'язку, друкованого потенціалу тощо).

Відповідна робота велась із підготовки світової думки, перекручувалась історія двох країн і срср, піддано забороні українські підручники з історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України, зокрема і книги проф. Чекаленко Л.Д. серії «Зовнішня політика України» (комплекти якої були подаровані трьом провідним бібліотекам Москви ще до війни). Паралельно велась антиукраїнська широкомасштабна інформаційна робота, вкидалися фейки сумнівного змісту і різного забарвлення, розраховані на всі верстви аудиторії і у першу чергу молодь, які шантажують, обманюють, підкупають. На це російська держава не жаліє колосальних грошових сум (на сьогодні 2 млрд дол.).

Війною росія намагається схилити Україну до входження в орбіту російських інтересів, включити нашу територію до своїх кордонів, заселити наші землі своїми громадянами, тобто виправити власну демографічну ситуацію...Спротив українців викликає зростання ненависті і штовхає росію на крайні рішення. Ця держава, її керівники не відмовляться від війни і не підуть з поля бою. Для них поразка неприпустима.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що росія, як імперія, ще не пройшла своє історичне коло розвитку, яке пройшли всі інші держави, будучи імперськими. І в цій площині вона значно відстає від передових світових потуг. За нашим припущенням російська імперія затрималась у своєму розвитку приблизно на 100 років і значно відстала від своїх бувших імперських колег XIX століття. Імперія Московії тільки формується, і в цьому переконуюєшся, коли порівнюєш складові становлення і причини падіння імперій. Ганебна для XXI століття ситуація, що склалася в російській імперії сьогодні з її рівнем освіти, розповсюдженням грамотності, дуже низьким коефіцієнтом розвитку підростаючого покоління, переважно в більшості своїй відсталим, неписьменним і недорозвинутим населенням, що одразу виявляється зі знайомства з повселюдними заявами і коментарями простих російських мешканців, що і зараз живуть уявленнями радянських сталінських і навіть монарших часів.

Навіть в рідкій об'єктивній інформації ворожих ЗМІ про стан життя в російських окраїнних землях, не зустрінеш розумні очі, оскільки інтелігентних людей – одиниці на сотню. Де мізки народу заливають найдешевшим горілчаным сурогатом, а в магазинах продається тільки оцет, і де люди не бачать істинних продуктів місяцями і за ними їдуть за сотні кілометрів, щоби нагодувати дітей; де закриваються школи, оскільки немає дітей або немає педагогів. Де жахлива ситуація із системою охорони здоров'я і зростає показник олегофренізму серед народжених. В країні, де вирощені такі солдати, що тягнуть з українських спалених і розкрадених хат абсолютно все – навіть сковорідки, простирадла, наволочки і подушки тощо, – все це наводить на розпачливі думки про існування у нас по сусідству мільйонного пласту людського потенціалу забитості, нецивілізованості, приреченості і безвихідності. І ця незлічена маса сліпо довіряє цареві президенту, як і триста років тому, хоча й кинутаю ним напризволяще на наші українські гармати. Така жертвовність заради господаря, система виховання і обмеженої освіти (а необмежена не по кишені!) впроваджена була десятиліттями в Московії з однією метою – неосвіченою масою легше управляти, що ми й бачимо на прикладі сьогоденної Московії.

Так, ця імперська схема країни моксиель має очиститись, пройти весь шлях політичного, економічного і соціального розвитку, щоби в її надрах сформувалося цивілізоване громадянське суспільство, визріли демократичні сили, готові зробити виклик панівному олігархату. Ця імперська машина має пройти цей шлях, все пережити, нарешті зламатись, щоби розсипатись на багаточисельні складові тоді, коли її окраїни заговорять власними голосами і сформують цивілізовані, громадянські суспільства.

References:

1. Chekalenko, L. D. (2016). *Foreign Policy of Ukraine*. Kyiv: National University of Taras Shevchenko.
2. Cohen, S. (1999). *Nationalism and war. European War-Making and the Rise of Nation States*. Collins, M. A., & Amabile, T. M.

3. Collins, R. (1999) *Macrohistory*. Stanford, CA: Stanford University Press.
4. Collins, R. (2012). Time-Bubbles of Nationalism: Dynamics of Solidarity Rituals in Lived Time. *Nations and Nationalism*, 18(3), 383-397.
5. Darwin, J. (2008). *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires*. London: Penguin, 1400-2000.
6. Doyle, M. (1986). Liberalism and World Politics. *American Political Science Review* 80 (December), 1151-1169.
7. Hiers, W., Wimmer, A. (2013). *Is nationalism the cause or consequence of the end of empire?* Cambridge University Press.
8. Lieven, D. (2000). *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. London: John Murray.
9. Magdoff, H. (1979). *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*. Monthly Review Press.
10. Mark, R. B. (2015). *Ethnic struggle, coexistence, and democratization in Eastern Europe*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1038781>.
11. Martin, T. (2001). *An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism*, in R. Suny and T. Martin (eds.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 67-90.
12. Rieber, A. J. (2014). *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Sarkees, M. R.; Wayman, F. W.; Singer, J. D. (2003). Inter-State, Intra-State, and Extra-State Wars: A Comprehensive Look at Their Distribution over Time, 1816-1997. *International Studies Quarterly*, 47(1), 49-70. <<http://hdl.handle.net/2027.42/71639>> (2023, September, 12).
14. Seton-Watson, H. (1977). *Book. Nations And States. An Enquiry Into The Origins Of Nations And The Politics Of Nationalism*. Westview Press.
15. Wimmer, H. (2013). Warfare imperial collapse. *Center for a New American Security* <<https://www.cnas.org/publications/commentary/the-downside-of-imperial-collapse>> (2023, September, 12).
16. Gallagher, D., Robinson, R. (1953). Imperialism of free trade. *The Economic History Review*, VI, 1.
17. Yevropeyska pravda [European Truth] (2023). *Intervyu eksposla Millera 1993-1996. "U 1996 rotsi Ukrayina tochno mala buty v spysku na vstup do NATO". Spohady eksposla SSHA pro vidnosyny z Rosiyeyu, krymskyy separatyzm i yaderne rozzbroyennya Kyeva- Ukrayiny* [Interviews of Ex-Ambassador Miller 1993-1996. "In 1996, Ukraine should definitely have been on the list for joining NATO." Memories of the US ambassador about relations with Russia, Crimean separatism and the nuclear disarmament of Kyiv-Ukraine], 04, 4.